

Трагічні сторінки минулого

до Дня визволення Харкова від
нацистських окупантів

Жахливим випробуванням для мешканців Харківщини стала Друга світова війна. З перших днів почалася мобілізація до Збройних сил, перебудова економіки на воєнний лад – виробництво танків, літаків, боєприпасів. З наближенням військ вермахту до кордонів Харківської області було евакуйовано промислові та сільськогосподарські підприємства, освітні, наукові та культурні установи.

Бомбардування м. Харкова (1941 р.)

Після запеклих боїв на Холодній горі і в центрі міста війська Червоної армії відступили. З 24 жовтня 1941 р. для Харкова почалося інше життя – в умовах окупаційного режиму, яке тривало 641 день до 23 серпня 1943 р.

Мешканці міста повинні були виконувати закони і розпорядження нацистських чиновників. Почалися масові страти «порушників» установленого порядку, почастішали повальні облави. В області діяло 22 концтабори для

військовополонених, де панував нестерпний режим – катування голодом, відсутність медичної допомоги пораненим. Було введено примусову трудову повинність із застосуванням жорсткого режиму. Мешканців міста та області вивозили для роботи до Німеччини. Усього окупанти вивезли 167 тисяч чоловік. Взимку 1941–1942 рр. в Харкові від голоду померло декілька десятків тисяч людей. У період окупації та під час бойових дій місто було пограбовано та зруйновано.

Першу спробу визволення Харкова зробила Червона армія у травні 1942 р., але за 20 кілометрів до міста війська потрапили в оточення й були знищені. Друга спроба визволення міста відбулася у лютому 1943 р. Після поразки під Сталінградом німці відступали по всьому фронту з приказом *«...щоб то не стало утримати Харків...»*. Але з 16 березня Харків знову під владою нацистів. І лише 23 серпня 1943 р. в ході Белгородсько-Харківської наступальної операції м. Харків було остаточно звільнено.

Харків під час окупації

Харківська операція (1942 р.)

Радянська піхота у битві за Харків
(лютий 1943 р.)

Друга світова війна для всіх поколінь дуже болюча тема – кожна сім'я втратила когось з близьких... З кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих страшних подій, які назавжди залишаються трагічними і водночас героїчними сторінками історії Харківщини. Книга, як хранителька пам'яті людської, не дасть сьогоднішньому й майбутнім поколінням забути якою ціною була одержана перемога в боротьбі за незалежність, а наше завдання – зберегти й донести до людей це джерело універсальних знань.

Зустріч переможців (серпень 1943 р.)

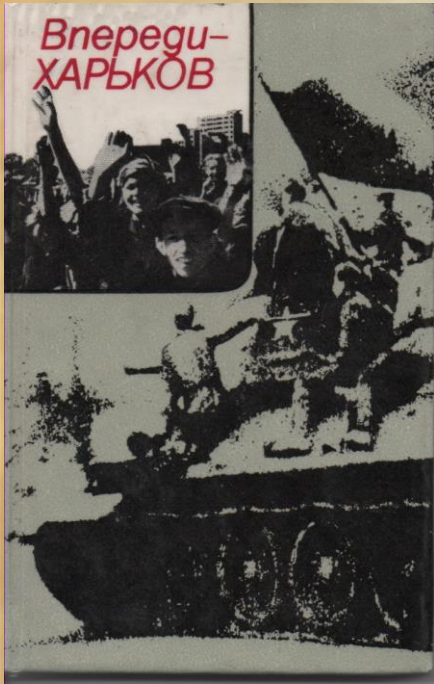
Зустріч з рідними (серпень 1943 р.)

Пам'ятник Воїну-визволителю
вул. 23 серпня м. Харків

Історія визволення міста Харкова

63.3(2)722

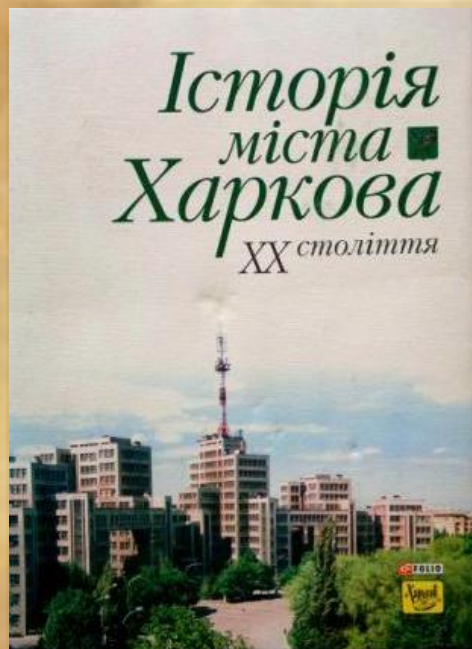
В

Впереді – Харьков: из воспоминаний полководцев Великой Отечественной войны [И. С. Конева, И. М. Манагарова, М. С. Шумилова, В. Д. Крюченкина] : сборник. – Харьков : Прапор, 1988. – 125 с.

Книга вміщує спогади полководців Другої світової війни (І.С. Конєва – командувача Степним фронтом, командуючих арміями: 53-ї – І.М. Манагарова, 7-ї гвардійської – М.С. Шумілова, 69-ї – В.Д. Крюченкіна), присвячені боям за визволення Харкова від нацистських загарбників у серпні 1943 р. Мова йде про Белгородсько-Харківську наступальну операцію, в ході якої було звільнено Харків. Не дивлячись на запеклий опір ворога, бої за кожную вулицю, будівлю, міст не припинялися ні в день, ані в ночі.

«З глибоким захопленням згадую безмежну мужність і самовідданість, виявлені нашими воїнами в цих боях. Їх надихало усвідомлення своєї великої місії – місії визволителів»

І.М. Манагаров

63.3(4Укр-4Хар)

I

Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмаиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн [та ін.]. – Харків : Фоліо, 2004. – 688 с.

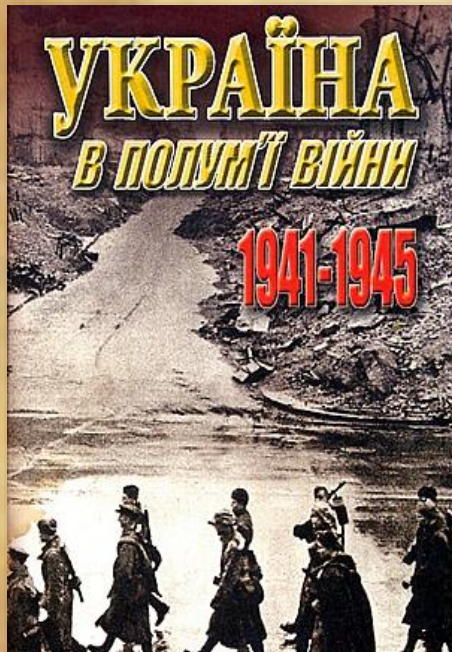
У розділі «Харків у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» розповідається про один з найстрашніших періодів у житті харків'ян, коли «...розпочався відлік днів, сповнених стражданнями, безповоротними втратами рідних і близьких, днів, що перепліталися з героїчними подвигами на фронтах війни, в партизанських загонах і підпіллі, самовідданою працею в тилу...».

Відображено події, які відбувалися у місті на початку війни – мобілізація до лав Збройних сил, організація евакуаційних і стаціонарних шпиталів, використання наявного промислового потенціалу для випуску великої кількості воєнної продукції. А потім поспішна евакуація підприємств та їх працівників...

Йдеться про нелюдські умови життя харків'ян в роки окупації, про їх фізичне знищення та утримання в жахливих умовах концентраційних таборів... Про руйнування нацистами величних споруд міста, житлових будинків і виробничих корпусів.

І нарешті – довгоочікуване визволення, яке далось ціною втрати життя десятків тисяч, що полягли в боях. Розпочалася відбудова міста...

63.3(4Укр)624

у

Харківська операція 1942 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 137–146.

63.3(4Укр)624

у

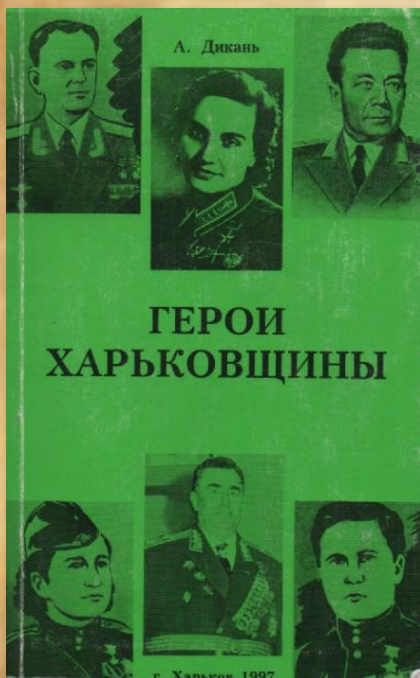
Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 163–170.

63.3(4Укр)624

у

Белгородсько-Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 178–183.

Спираючись на фактичний матеріал та архівні документи, автори детально аналізують оборонні та наступальні операції, проведені на території України у роки Другої світової війни, в тому числі Харкова і Харківської області. Називають причини поразки Червоної армії під Харковом навесні 1942 р., наслідком якої стали людські й матеріальні втрати Збройних сил, а вермахтові надано можливість підготуватися до нового наступу. В деталях представлена Харківська наступальна операція (з 2 лютого по 3 березня 1943 р.): «...за розмахом і досягнутими результатами – одна з найбільших стратегічних наступальних операцій радянських військ під час Великої Вітчизняної війни», яка далася ціною великих втрат, та Белгородсько-Харківська наступальна операція (з 3 серпня по 23 серпня 1943 р.), в результаті якої Харків повністю визволили від ворога. В ході визвольних операцій, як зазначають автори, відвагу і військову доблесть виявили не тільки окремі бійці та командири, а й велика кількість армійських частин та підрозділів.

63.3(4Укр)624

Д

Дикань А. П. Герои Харьковщины / А. П. Дикань. – Харьков : Харків, 1998. – 352 с.

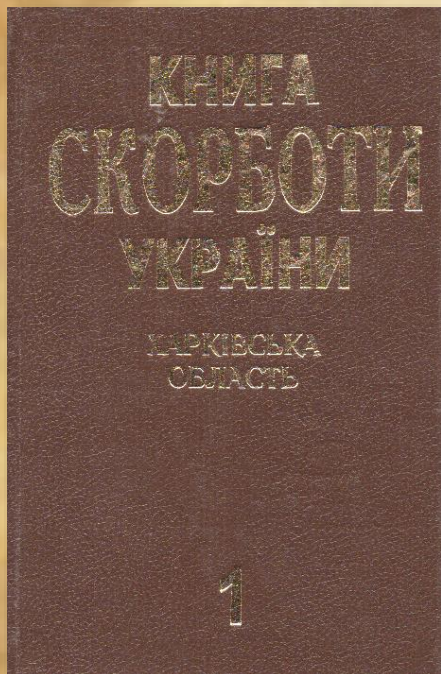
Книга «Герои Харьковщины» розповідь про уродженців Харкова і районів області, які своїми ратними подвигами відстояли Батьківщину від віроломного ворога, прославивши її на століття. Серед них: льотчиця – В.С. Гризодубова; організатор і керівник молодіжного підпілля, медсестра – М.Т. Кисляк; старший лейтенант медичної служби – В.А. Коляда та ін.

Факти бойових дій героїв взято з архівних документів і, перш за все, з нагородних листів, наведено характеристику демографічних даних воїнів всіх рангів.

Валентина Степанівна Гризодубова – з 1942 р. командир 101-го авіаполку Авіації Дальньої Дії, потім бомбардувального. Виконувала бойові завдання по знищенню об'єктів ворога в тилу. Доставляла партизанам України та Білорусі боєприпаси, медикаменти, продукти. Вивезла понад 4 тис. дітей, поранених партизан. Здійснила близько 200 бойових вильотів.

Марія Тимофіївна Кисляк – у 1943 р. організувала і керувала підпільною комсомольською організацією в Харкові, активно боролася проти окупантів, знищила декілька нацистських офіцерів, врятувала життя 43 пораненим бійцям Червоної Армії, готувала і розповсюджувала листівки серед населення.

63.3(4Укр-Хар)624

К

Книга Скорботи України : Харківська область / голов. ред. І. О. Герасимов. – Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003.

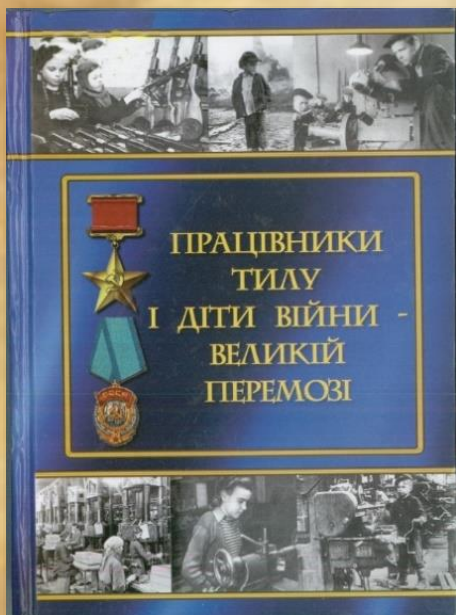
Т. 1 : м. Харків (А–Л) / кер. О. Л. Заводний ; ред. А. І. Булгакова. – Харків, 2003. – 496 с.

Книга є продовженням історико-меморіального серіалу «Книга пам'яті України». Представляє собою історико-публіцистичний нарис, що містить страшний за своєю суттю фактологічний матеріал про трагедію великого міста та його жителів, які стали заручниками окупантів.

Подано прізвища жертв нацистського терору і основні відомості про них: рік народження, домашня адреса, довоєнна професія, дата і обставини загибелі, якщо вони відомі. Окремо надано список людей без уточнення причини загибелі.

«Це спадок, який передамо нащадкам, щоб правда про фашизм, мов тривожні дзвони, нагадувала живим: забувати про таке не можна... Забути це – небезпечно»

*В. Донін,
редактор книги*

63.3(4Укр)624

П

Працівники тилу і діти війни – Великій Перемозі : Присвячується 70-й річниці визволення України від фашистських загарбників і 70-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років / уклад. В. М. Ковальчук. – Харків, 2014. – 564 с.

У збірнику розміщено 454 спогади працівників тилу, дітей війни, Героїв України, ветеранів війни та праці, чия юність була обпалена жахливою війною ХХ ст. Людей, які всупереч смерті, голоду, холоду вижили у трагічні роки та зберегли віру у перемогу над нацизмом, перебуваючи в тяжких умовах окупації.

«Жителі сусіднього будинку ховали радянського хлопця, пораненого в бою за Харків. Німці його знайшли. Поставили на коліна і на морозі обливали студеною водою до тих пір, поки він не перетворився на крижаний пам'ятник. І дивитися на цю страшну розправу зігнали жителів всіх прилеглих дворів...»

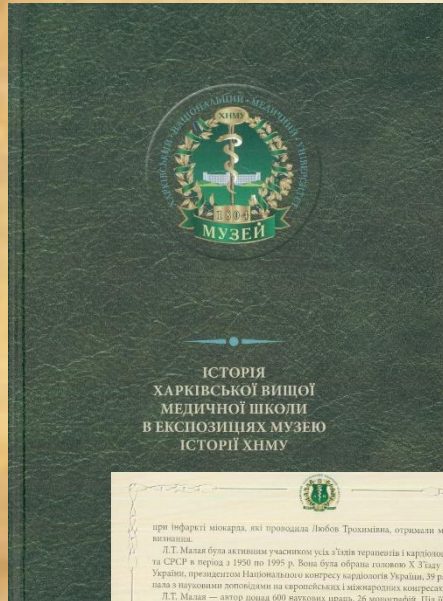
О.Я. Гречаніна, директор Українського інституту клінічної генетики

«Німецькі літаки бомбили і станцію, і місто, і наше селище. Це було жахливо – коли зі свистом летить снаряд, у тебе все холодне всередині, здається, він мітить прямо в тебе. Особливо страшно було вночі. Коли бомбили вдень, мама і бабуся кидали роботу в полі, бігли до нас: якщо, мовляв, вб'є, то нехай усіх разом...»

*А.І. Журавель, бібліотекар І к.
Наукової бібліотеки ХНМУ*

Діяльність медиків в окупованому Харкові

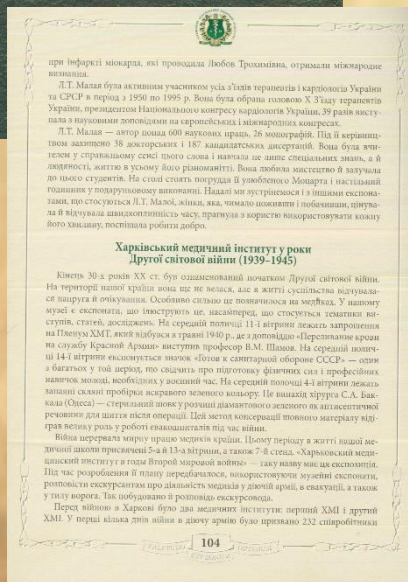
61(09)

І 90

Харківський медичний інститут у роки Другої світової війни (1939–1945) // Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ / В. М. Лісовий, Ж. М. Перцева, В. А. Капустник [та ін.]. – Харків, 2019. – С. 104–126.

Спираючись на матеріал експозиції музею історії ХНМУ, автори розповідають про співробітників й випускників 1-го та 2-го харківських медичних інститутів (ХМІ), які надавали медичну допомогу пораненим і хворим, виконуючи свій професійний обов'язок, показуючи приклади героїзму й глибокої відданості своїй справі на полях битв, в тилу та в окупації.

Експонати однієї із вітрин музею розповідають про діяльність професора О.І. Мещанінова та його співробітників, які в період окупації Харкова працювали у 9-й Холодногірській лікарні: В.Ф. Нікітінську – лікаря; І.М. Рахманінова – асистента госпітальної терапевтичної клініки 1-го ХМІ, який загинув в лікарні від руки гітлерівського офіцера; І.Д. Кузнецова – фельдшера, який після війни став викладачем, деканом лікувального факультету ХМІ.

61(09)

Д

Донской Я. Бойцы в белых халатах / Я. Донской, А. Шаповал. – Харьков : Прапор, 1966. – 103 с.

Книга присвячена діяльності медиків 9-ї міської лікарні під керівництвом О.І. Мещанінова, В.Ф. Нікітинської та К.Р. Сєдова, які безстрашно виконували свій обов'язок у період нацистської окупації м. Харкова (1941–1943 рр.). Вони не припиняли боротися за життя військовополонених і докладали великих зусиль для переправлення їх на території, вільні від нацистів. В основу книги покладено архівні матеріали, спогади очевидців, матеріали Харківського історичного музею, а також записи розповідей, зроблені авторами книги зі слів безпосередніх учасників групи медиків цієї лікарні і врятованих ними людей.

«...Офіцерів було легше приховати. Вони не були пострижені. Солдати всі пострижені під машинку, і це відразу викликало у німців підозру. У таких випадках доводилося вдаватися до нескладних «косметичних операцій» і маскування. Виголовляли частину волосся, змащували йодом або зеленкою і забинтовували голову. Крім того, кожному пораненому придумували біографію і давали вигадану адресу, де нібито він постійно проживає...»

**В БОЯХ
ЗА
ХАРЬКОВЩИНУ**

63.3(4Укр-4Хар)

В

В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны / И. С. Ганже, С. З. Голиков. – Харьков : Прапор, 1968. – 391 с.

Книга зібрала спогади тих, хто був не тільки очевидцем подій Другої світової війни, але й приймав участь в обороні міста Харкова, воював на передовій, в партизанському тилу. Представлено спогади керівника групи медичних працівників 9-ї міської лікарні професора

О.І. Мещанінова, кандидата медичних наук В.Ф. Труфанової та доктора медичних наук К.Р. Сєдова.

«У таборі серед полонених було багато хворих і поранених. Не вистачало матраців, люди валялись на цементній підлозі. Серед полонених були і лікарі, а серед них – мужній, енергійний лікар-терапевт К.Р. Сєдов. Комендант табору доручив йому завідувати тюремним лазаретом. Величезну смертність серед полонених фашистів пояснювали особливою «російською хворобою». Сєдов не погоджувався, стверджуючи, що смертність пов'язана з дистрофією, яка є наслідком голоду. Наполіг, щоб видали матраци, хворих і поранених доправили до лікарні. Тітлерівці змушені були виконати цю вимогу. Хворих і головним чином поранених почали доставляти до нашої 9-ї лікарні».

О.І. Мещанінов

Матеріали з фонду

Наукової бібліотеки ХНМУ

**Підготували:
Серпухова В.М.
Заговора М.В.**